राष्ट्रीयशिक्षानीतौ (2020) संस्कृतम्

डॉ. कुलदीपसिंहः
सहायकाचार्यः (शिक्षाशास्त्रम्)
ज.रा.रा.संस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

भारतशासनेन चतुस्त्रिंशद्वर्षेभ्यः परं नवा राष्ट्रीयशिक्षानीति समुद्घोषिता। पुरा 1935 तमे वर्षे इंग्लिश एजुकेशन एक्ट, 1901 तमे वर्षे रवीन्द्रनाथटैगोरमहोदयस्य शान्तिनिकेतनम्, 1904 तमे वर्षे महात्मगान्धिनः फिनिक्स स्कूल प्रभृतयः नैके उपक्रमाः अभवन् । ततः आरभ्य अद्यावधि बहूनि परिवर्तनान्यभवन् । शिक्षाक्षेत्रे सम्प्रति नवा शिक्षानीतिः 2020 इति समागता, अस्याः उद्देश्यं विद्यार्थिनां सर्वाङ्गीणविकासः अर्थात् देशस्य कृते योग्यनागरिकाणां निर्माणं कृत्वा राष्ट्राभ्युदयाय योगदानमस्ति । अस्यां नीतौ प्रारम्भिकशिक्षातः उच्चशिक्षां यावत् गुणवत्तावर्धनाय बहूनि परिवर्तनानि कृतानि । बालकेषु व्यावहारिकतां सम्पाद्य कौशलाभिवर्धनमत्र वैशिष्ट्यं बिभर्ति।

''राष्ट्रीयशिक्षानीतिः'' (2020) इति निर्मातुं भारतशासनेन 2017 तमे वर्षे राष्ट्रियशिक्षानीति-समितेः संघटनं कृतम्। तत्र ''इसरो'' इति संस्थायाः भूतपूर्वाध्यक्षः के. कस्तूरीरंगनमहोदयः अध्यक्षरूपेण दायित्वं बभार । भारतं ज्ञानक्षेत्रे, कौशलक्षेत्रे, प्रौद्योगिकीक्षेत्रे, विज्ञानक्षेत्रे, आर्थिकक्षेत्रे च विश्वे अग्रेसरं भवेदिति आशयः अत्र प्रादर्शि । पाठ्यक्रमे नमनीयता, व्यावहारिकशिक्षा, बहुभाषायोगप्रभृतयः काश्चन विशेषतास्सन्ति अस्याः नीतेः। उच्चप्राथमिकस्तरे माध्यमिकस्तरे च कृत्रिमबुद्धिमत्ता, रचनात्मकचिन्तनं, पर्यावरणशिक्षा, समग्रस्वास्थ्यमित्यादिषु विषयेषु अत्र अधिकमवधानमस्ति । भारतस्य सांस्कृतिक्येकतायै, इतिहासस्य समीक्षणाय, भारतीयतायाः पुनरुत्थापनाय, बालकानां नैतिकविकासाय च पाठ्यक्रमे संस्कृतमवश्यमेव स्थापनीयम् ।

उच्चशिक्षायां गुणवत्ताभिसूचकानां विश्वविद्यालयानां महाविद्यालयानाञ्च प्रतिष्ठापनं यत्र बहुविषयिणी शिक्षा सुनिश्चिता स्यात् । स्नातकपाठ्यक्रमे एकवर्षस्याभिवर्धनं नाम त्रयाणां वर्षाणां स्थाने चतुर्णां वर्षाणां विस्तारः, महाविद्यालयीयेभ्यः शिक्षकेभ्यः प्रशिक्षणम् UGC, AICTE, NAAC इत्यादीनां संस्थानां प्रतिष्ठापनम् ''एम. फिल.'' इति पाठ्यक्रमस्य अनौचित्यात् समापनम् इत्यादीनि प्रावधानानि अत्र विशिष्टानि सन्ति । अस्यां शिक्षानीतौ अनुसन्धानाधारितायाः शिक्षाया विशेषतया प्रोत्साहनं दृश्यते ।

वर्तमानशिक्षाप्रणाल्याः पाठ्यक्रमे सैद्धान्तिकज्ञानस्य प्राधान्यं वर्तते । अनुभवात्मकाधिगमाय,

आलोचनात्मकचिन्तनाय चात्र नवशिक्षानीतौ अधिकमवधानं दृश्यते । शिक्षायै निर्धारितस्य व्ययस्य 3.2 प्रतिशतम् अपहाय 6 प्रतिशतं कर्तुं लक्ष्यं वर्तते । इदं आधुनिकविषयेषु अनुसन्धानाय बलं ददाति । प्राचीनभारतस्य ज्ञानविज्ञानयोः आधुनिकभारते विनियोगाय संस्कृतमेव माध्यमरूपेण स्यादित्यपि स्पष्टीकृतम् ।

राष्ट्रीयशिक्षानीतौ भारतीयभाषाः

अस्यां शिक्षानीतौ भारतीयभाषाणां विकासाय परामृष्टम् अर्थात् शिक्षणमाध्यमः मातृभाषा उत् स्थानीयभाषा स्यात् । पाठ्यपुस्तकान्यपि मातृभाषायामेवानूदितानि स्युरिति । भारतीयभाषासु पाठ्यचर्याम् अनूद्य तया भाषया सम्भाषणाय प्रेरणीयः छात्रगणः। अत्र भाषाशिक्षणे संवादविधिः अत्यन्तमुपकारको वर्तते । त्रिभाषासूत्रस्यानुवर्तनं पूर्ववदेव स्यात् । अर्थात् तिसृषु भाषासु विकल्पचयनाय राज्यशासनं स्वतन्त्रं वर्तते । परं त्रिसृषु भाषासु द्वे भाषे भारतीये स्यातामिति अनिवार्यं कृतमत्र शिक्षानीतौ । माध्यमिकस्तरे छात्रः यदि भाषां परिवर्तयितुमिच्छति तर्हि सः परिवर्तयितुं शक्नोति । परमेकस्यां भारतीयभाषायां साहित्यिकदक्षतां सम्पादयेच्छात्रः। पाठ्यपुस्तकान्यपि द्वयोः भाषयोः अनूदितानि स्युः। भाषाशिक्षणं पोषणीयम् इत्येतदर्थम् आधुनिकप्रविधिभिः कक्षाशिक्षणं भवेदित्यपि अत्र परामृष्टम् ।

मातृभाषायां जायमानं शिक्षणं न केवलं बालकस्य सर्वाङ्गीणं विकासं करोत्यपितु सांस्कृतिक-परम्पराणामवगमनाय महदुपकरोति । अस्माकं परम्पराः विश्वे समृद्धाः परिपुष्टाश्च सन्ति । भारतीयभाषाः विश्वे सर्वातिशायिन्यः सन्ति। एतासु निहितं साहित्यं मानवजातेः कल्याणाय सृष्टमस्ति । छात्रान् भारतीयभाषाभिस्सह योक्तुं माध्यमिकस्तरे आयोज्यमाने ''द लैंग्वेजेज ऑफ इण्डिया'' इत्यस्मिन् कार्यक्रमे भाषाणां ध्वनिविज्ञानेन, व्याकरणेन, शब्दकोशेन च तान् परिचितान् कृत्वा तेभ्यः शास्त्रीयज्ञानाय प्रेरणा प्रदातव्या। अनेन कार्यक्रमेण भाषायाः सांस्कृतिकविविधताभिः परिचिताः सन्तः छात्राः परस्परं सौहार्दभावं प्राप्स्यन्ते ।

राष्ट्रीयशिक्षानीतौ संस्कृतम् (2020)-

विश्वस्मिन् विश्वे संस्कृतभाषा सर्वातिशायिनी, समृद्धा, विपुलसाहित्यस्य च निधिर्वर्तते । लैटिन-ग्रीक साहित्ययोः तुलनायां संस्कृतं महत्तमं वर्तते । समृद्धस्य आत्मनिर्भरस्य जगद्गुरोः भारतस्य निर्माणाय एषा शिक्षानीतिः अस्ति । अधीतसंस्कृतः कश्चन न केवलं गणिते, दर्शने, व्याकरणे, विधिक्षेत्रे, चिकित्साक्षेत्रे अपितु सर्वेषु क्षेत्रेषु शास्त्रीयज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति । जीवनस्य उच्चतमैः आदर्शैः युक्तो भूत्वा भव्यं जीवनं यथा सम्पादयितुं पारयेत् तथा अत्र व्यवस्थोपकल्पितव्या । भाषामाधृत्य इतिहासः, संस्कृतिः, चिन्तनम्, जीवनपद्धतिश्च जीवन्ति, समाजस्य विस्तारानुगुणं भाषायाम् अपि विस्तारो भवति । भारतीयसमाजस्य वाहिका संस्कृतभाषैव आसीत्, अतः अस्यै भाषायै अत्र नवशिक्षानीतौ महान् आदरः प्रकटितः।

संस्कृतपाठ्यपुस्तकानां लेखनं सरलमानकसंस्कृतेन (Simple Standard Sanskrit) स्यात् । येन आनन्ददायिरूपेण संस्कृतमाध्यमेन संस्कृतशिक्षणं (Sanskrit through Sanskrit) सम्भवेत् । प्रत्येकं छात्रः सरलमानकसंस्कृतेन प्रवीणो भूत्वा संस्कृते उत्तरं लेखितुं प्रयतेत ।

संस्कृतमाध्यमेन संस्कृतशिक्षणे समस्याः

भाषायाः जीवनं व्यवहारे एव निर्भरमस्ति । जगति विद्यमानासु भाषासु ताः एव जीवन्ति याभिः व्यवहारः क्रियते । भाषायामेव तद्देशीया संस्कृतिः सभ्यता च तिष्ठतः भारतीयसंस्कृतिश्च संस्कृताश्रिता,अतः प्राचीनकाले गुरुकुलेषु आश्रमेषु च संस्कृतमाध्यमेन शास्त्राणि पाठ्यन्ते स्म । अनया एव भाषया व्यवहारोऽपि सम्भवति स्म । परं कालस्य प्रभावात् इयं व्यवहारबाहुल्यात् विरता दृश्यते। संस्कृतशिक्षणव्यवस्थायाः क्षरणमपि अभवत् अनेन भारतीयसंस्कृतेरपि क्षरणं जातम् । अस्माकं भारते यो ज्ञानराशिः अस्ति यच्च गौरवं वर्तते, तस्य हेतुः संस्कृतमेव । परं शिक्षणे संस्कृतमाध्यमस्य उपेक्षया एतस्य वाङ्मयस्यापि अनुदिनं ह्रासः जायमानो वर्तते । ज्ञान-विज्ञानक्षेत्रे बहु किमपि आविष्कृत्य विश्वस्मै दत्तम् इति पुष्ट्यर्थं संस्कृतमेव शरणम् । येषां प्राचीनविश्वविद्यालयानां नवशिक्षानीतौ समुल्लेखः कृतः तेषु नालन्दा-तक्षशिला विश्वविद्यालयौ प्रामुख्यं भजेते । तत्र वेदाः, योगः, वेदाङ्गानि, तन्त्रविद्या-प्रभृतयः बहवो विषयाः अध्याप्यन्ते स्म, तत्रापि शिक्षणस्य माध्यम संस्कृतमेवासीत् ।

अनेन स्पष्टं भवति यत् भारतीयसन्दर्भे संस्कृतशिक्षणं नाम एकस्याः भाषायाः शिक्षणमात्रमिति नास्ति । संस्कृतशिक्षणेन भारतीयाः आत्मपरिचयं प्राप्नुवन्ति । प्राचीनकाले कण्ठस्थीकरणविधिः एव संस्कृतस्य विधिः आसीदिति केचन कथयन्ति, परं नैतद् युक्तियुक्तम् । बहवो लोकाः कथयन्ति यत् संस्कृतमाध्यमेन शिक्षणेन किं प्रयोजनम्? किंवा संस्कृतसम्भाषणेन प्रयोजनमिति ? अतः संस्कृतशिक्षकेण तत्र जागरूकतया भाव्यम् । यद्यपि संस्कृतभाषायाः शिक्षणे कतिचन समस्याः अपि दृश्यन्ते । तथापि जागरूकः संस्कृतशिक्षकः समस्यानां समाधानं कर्तुं प्रयतेत ।

संस्कृतशिक्षणसमस्याः

भाषायाः औपचारिकशिक्षणन्तु कक्षासु एव भवति । कक्षासु शिक्षकः, शिक्षणविधिः, पाठ्यक्रमः, छात्रः, शिक्षणोपकरणानि, निर्देशमाध्यमः इत्यादीनि विविधानि कारकाणि भवन्ति । एतानि कारकाणि आश्रित्य संस्कृतशिक्षणसमस्यानां वर्गीकरणं द्विधा भवितुमर्हति-

1. संस्कृतकक्षाभ्यन्तरसमस्याः।
2. संस्कृतकक्षायाः बहिर्भूतसमस्याः।

संस्कृतकक्षाभ्यन्तरसमस्याः

विश्वस्य या कापि भाषा भवतु, सर्वदा एका स्थितिर्न भवति, कदाचित् तद्देशीयः सर्वोऽपि व्यवहारः तया भाषया क्रियते, कदाचिच्च केवलं सा साहित्यस्य भाषा भवति । भाषायाः ज्ञानाय तस्यां परिष्काराय च प्रशिक्षणमपेक्षते औपचारिकं प्रशिक्षणं प्रदातुं विद्यालयाः एव साधनभूतास्सन्ति । अतः कक्षाशिक्षणे अध्यापकां यया भाषया निर्देशनं करोति, सैव भाषा शिक्षणमाध्यमभाषात्वेन परिगण्यते । संस्कृताध्यापकः संस्कृतेन अध्यापयति, परं छात्राः नावगच्छन्ति इति कारणात् संस्कृतभाषां स मातृभाषया अध्यापयति । अतः सर्वतः प्राक् शिक्षकः तासां समस्यानां विषये जागरूकः स्यात् यासां समाधाने स क्षमो भवति । अर्थात् यासां समस्यानां समाधानमात्मवशे अस्ति, ताः समस्याः समाधेयाः। कक्षायां संस्कृतमाध्यमेन संस्कृतशिक्षणे काश्चन समस्यास्सन्ति तासां विवरणमित्थम्-

1. **मानकपाठयोजनायाः अभावः-** योजनामनुसृत्यैव कार्याणि प्रवर्तन्ते। शिक्षणात्प्राक् काचिद् योजना निर्मातव्या भवति। यामनुसृत्य शिक्षकः कक्षायामध्यापयति परं संस्कृतशिक्षणाय शिक्षामनोविज्ञानस्य सिद्धान्तानाश्रित्य कापि निश्चिता पाठयोजना नोपलभ्यते, केचन अध्यापकास्तु पाठयोजनां विनैव पाठयन्ति। अतः सर्वमान्या एका संस्कृतपाठयोजना अवश्यं निर्मातव्या भवति ।

2. **सैद्धान्तिकं शिक्षणम्-** शिक्षणक्रियायाः पूर्वं शिक्षकस्य सर्वमपि ज्ञानं सैद्धान्तिकं भवति तस्य सैद्धान्तिकज्ञानस्योपयोगं छात्राः व्यवहारे कथं कुर्युः ? इति ते न जानन्ति, अतः शिक्षकः पाठितस्य विषयस्य व्यावहारिकप्रयोगाय अवसरान् कल्पयेत् एतदर्थं पाठ्यसहगामिन्यः क्रियाः महदुपकुर्वन्ति।

3. **आधुनिकोपकरणानां प्रयोगे अनुत्साहः-** कालानुगुणं शिक्षणोपकरणानि परिवर्तितानि परम्परागतपट्टानां स्थानेषु स्मार्टपट्टाः समागताः, परम्परागतशिक्षणस्य स्थाने ई-शिक्षणं प्रवर्तते । अतः संस्कृतशिक्षणाय अपि आधुनिकशिक्षणसंसाधनानामुपयोगं कुर्यादध्यापकः।

4. **उपागमानामनुप्रयोगे निरुत्साहः-** शिक्षणोद्देश्यानामनुगुणमुपागमाः निर्धार्यन्ते, अतः संग्रन्थनोपागमः संरचनात्मकोपागमः, सम्प्रेषणात्मकोपागमः तत्प्रभृतयश्च बहवः उपागमाः भाषाशिक्षणाय उपकारकास्सन्ति, अतः उचितमुपागमं स्वीकृत्य संस्कृतशिक्षणं कुर्यात् अध्यापकः।

5. **संस्कृतभाषायां पाठ्यपुस्तकानामनुपलब्धिः-** संस्कृतभाषायाम् आधुनिकविषयाणां (गणित-विज्ञान-सामाजिक विज्ञान-भूगोल) पुस्तकानि अल्पीयांसि एव सन्ति अथवा न सन्ति । आधुनिकभाषामाध्यमविद्यालयेषु भाषेतराः सर्वे विषया माध्यमभाषया एव अध्याप्यन्ते, अतः बालकः प्रथमकक्ष्यातः उच्चमाध्यमिककक्षापर्यन्तं तस्यां भाषायां नैपुण्यं सम्प्रेषणकौशलं चार्जयति । एवं चेत् ये पारम्परिकसंस्कृतविद्यालयास्सन्ति तेष्वपि सर्वे विषया

संस्कृतेन अनूद्य अध्यापनीया फलतः संस्कृतभाषायां सम्भाषणस्य नैपुण्यं स्वयमेव सम्भविष्यति । उच्चस्तरे बालकः स्वयमेव संस्कृतसाहित्यस्याध्ययनं च विधास्यति ।

6. **आन्तरिकाभिप्रेरणस्याभावः–** संस्कृताध्यापने शिक्षकः छात्रान् सकारात्मकेन प्रोत्साहनेन सभाजयेत् । तेन छात्राः संस्कृताध्ययने द्विगुणितेनोत्साहेन परिश्रमं करिष्यन्ति । उत्साहः एव सफलतायाः प्रथमं सोपानं वर्तते । अतः छात्रेभ्यः प्रोत्साहनमवश्यं देयम् ।

7. **सततमूल्याङ्कनस्याभावः–** गुणवत्तायाः संवर्धनमेव शिक्षकस्य लक्ष्यं भवति । यदि छात्रः वार्षिकपरीक्षायाम् उत्तमान् अंकान् अर्जयति, तर्हि तस्योत्साहः अध्ययने वर्धते परं केवलं एतावता एव गुणवत्ता न संवर्धते यतो हि कक्षायां यत् अध्यापनं भवति, तस्मिन् छात्राः परीक्षादृष्ट्या महत्त्वपूर्णान् अंशान् स्मृत्वा परीक्षासु कदाचित् श्रेष्ठान् अंकान् प्राप्नुवन्ति। परं यदि तस्य बालकस्य वार्षिकं मूल्याङ्कनं क्रियते, तर्हि वास्तविकी गुणवत्ता सम्प्राप्ता भवति । अतः सततं समग्रमूल्याङ्कनविधिभिः छात्राणाम् आवर्षं वर्षपर्यन्तिकं करणीयम् ।

संस्कृतकक्षेतरसमस्याः समाधानानि च–

संस्कृतं प्रति विश्वस्मिन् विश्वे समादरो वर्तते परं केचन जनाः कर्मकाण्डस्य अथवा वर्गविशेषस्यैव इयं भाषा इत्युक्त्वा दुष्प्रचारं कुर्वन्ति । केचन अन्यथा ब्रुवन्ति यत् इयं भाषा अत्यन्तं कठिना अत्यन्तं प्राचीना च वर्तते, इत्येवं भाषन्ते। अपरे केचन संस्कृतस्य अव्यवह्रियमाणत्वात् इयं मृतभाषेति जल्पन्ति । अस्यै संस्कृतशिक्षायै धनव्ययस्यावश्यकता नास्ति इत्यपि केचन प्रतिपादयन्ति ।

वस्तुतः इमे सर्वेऽपि विचाराः निर्मूलाः एव सन्ति, तथापि संस्कृतशिक्षकः सरलसंस्कृत-सम्भाषणेन उपर्युक्तान् आक्षेपान् सहजतया एव अपाकर्तुं शक्नोति । संस्कृतभाषायां निहितस्य वैज्ञानिकज्ञानस्य विषये चर्चां कृत्वा संस्कृतस्य आधुनिकविज्ञानयुगे प्रासङ्गिकतां निरूपयितुं शक्नोति। ''संस्कृते सर्वेषामधिकारः अस्ति'' इति वचनेन सह शिक्षकः विविधधर्माणां संस्कृतेन साकं सम्बन्धस्य प्रतिपादनं कर्तुं शक्नोति । आधुनिकप्रौद्योगिकीमाध्यमानां प्रयोगेण संस्कृतशिक्षां प्रयच्छेत् । एवं प्रकारेण संस्कृतशिक्षकः संस्कृत क्षेत्रियसमस्यानामपि समाधानं कर्तुमर्हति ।

सन्दर्भाः-

1. मीमांसक युधिष्ठिर, संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि (द्वितीयभाग), रामलालकपूर ट्रस्ट, बहालगढ, हरियाणा

2. चौबे, विजयनारायण, संस्कृतशिक्षणविधि, हिन्दीग्रन्थ प्रभाग, उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान ।